

עוד על הפולמוס היהודי-נוצרי ומקורותיו המוסלמיים

חנה לצרוס-יפה

הדברים שלהלן הם בבחינת נספח למאמריו המאלפים של ד' לסקר 'הפולמוס היהודי-נוצרי ומקורותיו בארצות האסלאם' (להלן לסקר, פעמים) ו-'The Jewish Critique of Christianity under Islam in the Middle Ages' (להלן לסקר, ביקורת). לסקר עמד בהם על האופי המיוחד של הספרות היהודית האנטי נוצרית במזרח המוסלמי, והניח שגולים מאנדלוסיה שהגיעו לפרובנס כמו ר' יעקב בן ראובן, מחבר 'ספר מלחמות ה' ור' יוסף קמחי, מחבר 'ספר הברית', הניחו את היסוד לספרות הפולמוס היהודית האנטי נוצרית באירופה, אולי כתגובה לשינויים שעברו על יחסי יהודים-נוצרים באירופה החל מאותה תקופה (ובייחוד במאה הי"ג). לסקר רומז כבדרך אגב לסביבה המוסלמית ולתנאיה השונים כמקור אפשרי לפולמוס זה ולאופיו המיוחד במזרח, אך אינו מטפל בנושא זה בהרחבה.

אך המקור המוסלמי של המוטיבים העיקריים וקוי האופי שלסקר מזכיר במאמריו ומוטיבים רבים נוספים הוא ברור, אם כי יש לזכור שהפולמוס המוסלמי עצמו נגד הנצרות ינק משורשים פרה-אסלאמיים קדומים. אולם נראה, שהפולמוס היהודי נגד הנצרות בארצות האסלאם הושפע ישירות מן הספרות הערבית העשירה הסובבת ואם אכן הועברו מוטיבים מרכזיים בפולמוס זה בתקופה יותר מאוחרת ליהדות פרובנס ואשכנז, כפי שמראה לסקר, גם הפולמוס היהודי-נוצרי בארצות אירופה מושפע מן הטיעונים המוסלמיים נגד הנצרות.

הפולמוס המוסלמי נגד הנצרות קדום מאוד וראשיתו עוד בקוראן המתפלמס ישירות נגד עיקרי האמונה הנוצריים כגון השילוש, האינקרנציה והצליבה. אמנם הקוראן מקבל את נס הולדתו של ישו ורואה בו נביא ושליח, מכנה אותו בכינויים שונים כגון: 'אלמסיח' [=המשיח], 'כלמה' [דבר האל], 'רוח אלקדס' [רוח הקודש], ואף מייחס לו נסים רבים שעשה בסיוע האל ('באדן אללה'), אולם הדחייה של כל מה שעלול לפגוע במונתיאיזם הקוראני המחמיר היא מוחלטת: 'אמור הוא אל אחד. אל נצחי. לא הוליד ולא נולד ואין דומה לו אחד' (סורה 112 [אלאחילאן]); וכבר כפרו אלה האומרים: אללה הוא השלישי בשלושה, אין אל מבלעדי אללה

(והוא) אחד' (סורה 5 [אלמאדה] 73); ישו מכחיש שאמר לבריות לעבוד אותו ואת אמו כ'שני אלוהים ליד אלה' והוא אינו אלא שליח כנביאים השליחים שהיו לפניו (שם, 116, 75). הצליבה מעולם לא התרחשה כפי שטוענים היהודים והנוצרים (סורה 4 [אלנסאא] 157) ואלוהים העלה את ישו אליו (הפרשנים מתדיינים אם לפני או אחרי מותו).¹

האירועים ההיסטוריים שבאו בעקבות עליית האסלאם והמאבק הצבאי פוליטי המתמיד בין האסלאם לבין ביזנץ ואירופה חזקו מגמה קוראנית פולמוסית זאת. המגע המתמיד עם האוכלוסיות הנוצריות שנכבשו על-ידי האסלאם עורר עניין רב וזרם הנוצרים המתאסלמים שנטמעו בתוכו הביא לפריחה גדולה של ספרות ערבית אנטי נוצרית עוד במאות הראשונות לאסלאם. ספרות קדומה זאת, שסופרים נוצרים מגיבים עליה וסופרים מוסלמים מאוחרים יותר מזכירים אותה במפורש, אבדה כולה, וספרי הפולמוס הראשונים המצויים בידינו במלואם או בחלקם הם מאמצע המאה התשיעית ואילך (כגון עלי בן רבן אלטברי, אלג'אחט', אבו עיסא אלוראק, אלקאסם בן אבראהים, אבן אללית' והפמפלט האנונימי העממי שפירסם סורדל).² בספרות זאת כבר התגבשו טענות היסוד של האסלאם נגד הנצרות, שסופרים מאוחרים יותר חוזרים עליהם בעקביות רבה במשך מאות בשנים. הסופרים היהודים הראשונים שכתבו במזרח נגד הנצרות (דאוד בן מרואן אלמקמץ ומחבר החלקים הקדומים של 'קצת מג'אדלת אלאסקף', שתורגם לעברית מאוחר יותר בשם 'נסתור הכומר')³ ללא ספק כבר הכירו את ספרות הפולמוס המוסלמית הקדומה ושאו מונה מלוא חופניים, אפילו קראו לספריהם — כמחברים המוסלמים — בשם הנפץ 'אלרד עלא אלנצארא', כמו שם ספרו האבוד של אלמקמץ. אף-על-פי שהמוסלמים הכירו בישו כנביא ועושה נסים ובנס הולדתו מבתולה — עדיין היה רב המשותף מן המפריד בין היהודים למוסלמים במלחמתם נגד הנצרות.

נעבור עתה אל כמה מן הטענות היהודיות נגד הנצרות כפי שמביאן לסקר. לדעתו של לסקר טענה רווחת בספרות היהודית האנטי-נוצרית הקדומה היא הטענה שהנצרות והשכל סותרים זה את זה.⁴ זאת טענת יסוד החוזרת בספרות המוסלמית הענפה נגד הנצרות. המחברים המוסלמים חוזרים ומדגישים שהנצרות איננה דת השכל כאסלאם והדוגמות שלה סותרות את דרכי ההגיון. טענה זאת מונחת ביסוד הפולמוס המוסלמי הענף נגד השילוש והאינקרנציה ונגד המינוח הנוצרי של אב ובן

פירוט הפניות ביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה סקירה כללית אצל פרינדר, ובערך 'Isā' באנציקלופדיה של האסלאם, מהדורה שנייה. על הפולמוס המוסלמי האנטי-נוצרי באופן כללי עיין בואממה.
- 2 עיין בעיקר תומס, מדלונג וסורדל. ספרות מחקר עניפה נכתבה על נושאים אלה. ראה גם אדנג.
- 3 ראה אלמקמץ 'עשרון מקאלה' והמהדורה של 'מג'אדלת אלאסקף' בעריכת לסקר וסטרומוזה בדפוס.
- 4 לסקר, פעמים, עמ' 8.

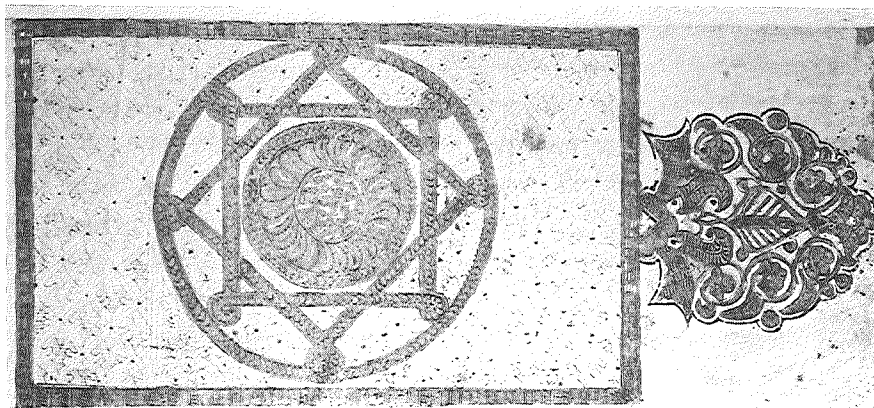
והיא חוזרת ומופיעה בו בדרך-כלל בשיטת הויכוח של הכלאם הרציונליסטי.⁵
הנה דוגמה:

ואם יאמרו (הנוצרים): אין (בשילוש) לא (חלק) שחולק ולא (חלק) שנפרד או מוגבל (מן החלקים האחרים) בשילוש ולא שלושה נבדלים זה מזה, הרי הם אנשים המשחקים (בלשונם) ואומרים: האב הוא בן והבן הוא אב והמוליד נולד והנולד מוליד והגדול קטן והקטן גדול והמועט רב והרב מועט, והרי זה אכסורד ברור ביותר... ואין הגיון כמה שאינו מצוי לא בלשון הערבים ולא בלשון הזרים ולא בלשון אומה מן האומות... ואל תשמע אל אלה המשחקים בעצמם ומדברים בלשון שהיא לא לשונם...⁶

סופרים מוסלמים מאוחרים יותר מפתחים נושא זה בהרחבה רבה ומדגישים בעיקר את זעקת-תפילתו של האל הנצלב לעזרה. דברים דומים מצויים בתוספת ל'ספר הברית'.⁷

בכך קשורה גם הטענה החוזרת הן בספרות הפולמוס המוסלמית והן בספרות היהודית שסיפור הולדתו של ישו אינו מתקבל על הדעת:

ובהיותכם שוגים ביחס לאללה ובורים וחצופים ביחס אליו, הנכם טוענים שאללה יתברך ויתעלה ירד מ(מושב) כבודו ומלכותו וגבורתו ואורו ועוזו ושלטונו ויוקרתו ו(כל) יכולתו ונכנס לבטן אשה ולגנות ולצרות ולחשיכה

עמוד שער לקוראן מהמאה ה-10

5 ראה, למשל, תומס, עמ' 84, 103, 125 או עלי בן רבן עמ' 10.

6 ראה אבן אללית', עמ' 303.

7 ספר הברית, עמ' 64.

ולפגיעות ונשאר בבטנה תשעה חודשים ואח"כ יצא ממקום שיוצאים בני האדם וינק במשך שנתיים ונהג כדרך שנוהגים הנערים וצמח כדרך שצומח נער שנה בשנה כשהוא בוכה וישן אוכל ושותה, רעב וצמא כל ימיו — ומי השגיח על דבר השמים והארץ והחזיק בהם וניהל אותם והולך את השמש, הירח והכוכבים, הלילה והיום, והרוחות, וברא והחיה והמית, בשעה שישו היה בבטן אמו ולאחר שנולד ישתבח שמו — הרי אתם אומרים דבר נורא.⁸

המוטיב הזה היה מוכר לבעל 'מג'אדלת אלאסקף' ודברים דומים אומר ר' יוסף קמחי ב'ספר הברית'.⁹

הוא הדין בטענה נגד נסיו של ישו שאינם יכולים להיות ראייה לאלוהיותו, שכן נביאים רבים עשו מעשי נס כאלה ואף גדולים מאלה. ושוב, הנושא נזכר כבר ב'מג'אדלת אלאסקף' ויוסף קמחי חוזר במפורש על טענה זאת. גם זאת טענה מוסלמית קדומה שסופרים מאוחרים הרבו לפרטה:

ואם אתם קובעים שישו אל כי החיה מתים וריפא חולים ועשה מעשים מופלאים ברשות האל¹⁰ — הרי יחזקאל, לפי מה שאתם מוצאים בספריכם, החיה שלושים וחמישה אלף (!) ברשות האל — יותר ממה שהחיה ישו. מדוע אם כן לא קבעתם שיחזקאל הוא אל? ואלישע החיה את בן (האישה) הזקנה לדבריהם ובכל המעשים המופלאים שעשה ישו אין מעשה העולה על מה שעשה משה לחרטומי פרעה...¹¹

כאן המקום להדגיש שאם טענה אנטי נוצרית נמצאת בחיבור 'מג'אדלת אלאסקף', שהוא קדום יחסית, אין להניח בהכרח ששאר הסופרים היהודים לקחו טענה זאת דווקא משם, שהרי גם טענות מחבר ה'מג'אדלה' כפי שהראינו לקוחות או מושפעות מן הספרות המוסלמית שהיתה מוכרת לסופרים היהודים המאוחרים יותר. כך למשל, פילוסוף רציונליסטט משכיל כאבן כמונה (מת בשנת 1298) — אף-על-פי שהכיר, כנראה, את ה'מג'אדלה' ואף ציטט ממנה — יכול היה לעמוד במקביל על מוטיבים אנטי נוצריים חשובים מן הספרות הערבית העשירה שהיטיב להכירה. אולם במסגרת נספח זה אני מנסה לעמוד ככל האפשר דווקא על ספרות הפולמוס הקדומה — הן המוסלמית והן היהודית.

גם הטענה הרואה בפאולוס את המייסד-המשבש העיקרי של הנצרות, בוודאי

8 סורדל, עמ' 27. טענה זאת היתה ידועה עוד קודם לכן וכבר הגיב עליה התיאולוג הנוצרי אָבו קְרָה (מת בערך 829). היא חזרת בספרות הפולמוס המוסלמית במשך הדורות עם פירוט יתר המזכיר הנקה, חיתולים, בייס ועוד.

9 ספר הברית, עמ' 29.

10 מוטיב קוראני המדגיש שישו עשה ניסים אך ורק בחסדי האל וברצונו.

11 סורדל, עמ' 28 (ושם בהמשך מפורט גם ענין ה'רשות מאללה'). יחיא אלמתטבב, שחי כנראה במאה ה"ב, מקדיש לנושא זה פרק שלם בספרו הפולמוסי הידוע אך מעט.

הגיעה לספרות היהודית ממקורות מוסלמיים, אף-על-פי שראשיתה עוד בחוגים יהודיים נוצריים קדומים.¹² לפי טענה זאת, ישו קיים את המצוות כיהודי מקפיד ורק פאולוס ניתק את תלמידיו מעל היהדות או לחלופין הנצרות היתה בראשיתה התגלות אמת נבואית לישו, אך פאולוס שינה, שיבש וזייף אותה לבלי הכר, וכך ייסד בשקר את הנצרות הקיימת. שתי הגישות, ובייחוד השנייה, מובנות יותר בהקשר המוסלמי, בו ישו אכן נחשב לנביא שליח שנולד מרוח הקודש ועשה ניסים בעזרת האל. קשה יותר (אך לא בלתי אפשרי) להתאימה למסגרת היהודית ולמסורות התלמודיות נגד 'אותו האיש' ובגנות אמו של ישו. (יחד עם זאת יש לציין, שבגרסאות אחדות של 'תולדות ישו' שקשה לעמוד על תקופתן המדויקת ומקורן, כבר מצוי המוטיב של זיוף ראשית הנצרות ע"י פאולוס או זולתו.¹³) ההאשמה המוסלמית העיקרית המועלית נגד פאולוס, או נגד כלל אבות הכנסיה והנזירות הנוצריים, היא ניתוק הנצרות מן ההלכה היהודית, שישו היה נאמן לה, והמצאת מנהגים ומשפטים חדשים כיד הדמיון הטובה עליהם. סופר מוסלמי מאוחר מתאר את התהליך כהתנתקות מדעת מן היהדות. לדבריו:

הם (הנוצרים) ראו שהיהודים אומרים על אודות המשיח (אלמסיה¹⁴) שהוא קוסם תפוס שגעון וכן זנונים ואמרו: הוא אל מושלם והוא בן אללה; וראו שהיהודים נימולים — אז עזבו את המילה; וראו שהם מחמירים בדיני טהרה — אז הניחו את הטהרה לחלוטין; וראו שהם מתרחקים מלאכול עם האישה הנידה או לגעת בה ולהתקרב אליה — אז (התירו) לשכב איתה; וראו שהם אוסרים על החזיר והתירוח ועשאוהו סמל לדתם.¹⁵

גם אם תיאור זה מוגזם במיוחד, אין ספק שהן המוסלמים והן היהודים הרגישו בקירבה מיוחדת ביניהם, כבני שתי דתות הלכה אלוהית, בניגוד לנצרות שנתפסה כפורקת עול ההלכה, שהוטל מלכתחילה גם עליה, וכמאמצת לעצמה חוקים ומשפטים מעשי בשר ודם. מעשה זה נחשב לחמור במיוחד בעיני הסופרים המוסלמים שחזרו והדגישו שכל חוק צריך לבוא ממקור אלוהי ואין לאדם כל זכות לקבעו.¹⁶ האדם חייב אך ורק לציית לאל ולקיים את חוקיו. גישה זאת היתה מקובלת גם על היהודים, אם כי אולי לא הרחיקו לכת בה כמוסלמים. לפיכך אין פלא שהסופרים המוסלמים מעולם לא כתבו ספרי פולמוס מיוחדים ונפרדים נגד היהודים

12 כידוע, לדעתו של ש' פינס, נשמרו בספרות הערבית טיעונים יהודיים-נוצריים רבים ואף טקסטים יהודיים-נוצריים ממש. ראה, למשל, פינס, 'יהודים-נוצרים'; פינס, 'חומרים'.

13 ראה פ' קראוס.

14 כינוי נפוץ לישו בקוראן ובספרות הערבית, אך חסר כל מימד אסקטולוגי.

15 אבן קיים אלג'רוזיה (מת 1350), עמ' 196.

16 לעתים, גם התורה שבעל-פה במסורת היהודית נתפסת כך. תפיסה זאת מצויה עד היום בחוגי הפונדמנטליסטים המוסלמים, הטוענים שדמוקרטיה ותחיקה בידי בני אדם מנוגדת לתפיסת האסלאם, כי יאה לאללה לבדו לחוקק חוקים.

והיהדות כפי שכתבו נגד הנוצרים והנצרות. היו בפייהם טענות יסוד שטענו נגד היהודים והנוצרים גם יחד (כגון הטענה על זיוף כתבי הקודש או טענת ביטול תקפות דתם). אך מעבר לכך לא ראו ביהדות סכנה למונותיאזים הצרוף כמו שראו בנצרות. עובדה מעניינת היא שגם הנוצרים הירבו לכתוב את היהדות והאסלאם יחד, ויש שראו במוסלמים מעין 'יהודים חדשים'.¹⁷

לסקר מזכיר בין שאר הקווים האופייניים לפולמוס היהודי נגד הנצרות גם את העובדה שיהודי המזרח ידעו משהו על שלוש הכיתות החשובות בנצרות המזרחית, היעקוביתים, המלכיתים והנסטוריאנים, ועל ההבדלים והוויכוחים התיאולוגיים ביניהם. כמו כן ידעו יהודי המזרח לצטט, בנוסף לברית החדשה, גם אבנגליונים אפוקריפיים שונים. גם קווי אופי אלה מקורם בוודאי בפולמוס המוסלמי נגד הנצרות. הסופרים המוסלמים הכירו את הוויכוחים התיאולוגיים בין הכיתות הנוצריות השונות, כפי שנוסחו בוועידות האקומניות הראשונות, ורוכס ככולם עמדו בהרחבה בספרי הפולמוס על ההבדלים בין הכיתות הנזכרות לעיל. הם גם מצטטים אבנגליונים אפוקריפיים במפורש, או באופן סתמי, וממשיכים בכך את מסורת הקוראן שסיפורי ישו שבו מבוססים גם על אבנגליונים כאלה, כגון אבנגליון הילדות ואחרים.

נקודה נוספת שמעלה לסקר קשורה בהבדל שבהתייחסות לתלמוד ולספרות המדרשית במזרח ובמערב. כידוע, התלמוד וספרות המדרשים מילאו תפקיד נכבד בפולמוס היהודי-נוצרי באירופה, במיוחד מן המאה ה"ג ואילך, אך הם אינם תופסים כל מקום בפולמוס היהודי נוצרי תחת צל האסלאם. ייתכן שגם בעניין זה הפולמוס היהודי נגד הנצרות משקף את הסביבה והספרות המוסלמית. רוב הסופרים המוסלמים לא ידעו דבר על התלמוד, פרט ליוצאים מן הכלל כמו אבן חזם (מת בשנת 1064).¹⁸ הם גם לא ייחסו מעולם ליהודים תורה תלמודית נסתרת כלשהי. [דווקא משום כך מעניינת העובדה, שלפחות מוטיב תלמודי אחד, העולה מכתבי אבן חזם, חוזר ומופיע בכתבי סופרים נוצרים בני זמנו, כגון פטרוס אלפונזי, הוא משה הספרדי שהתנצר בשנת 1106, או אחריו — כמו פיטר הנערץ (מת בשנת 1156) וניקולאס דונין, שהזכיר זאת במכתבו נגד התלמוד ששלח לאפיפיור בשנת 1236. המדובר בדברי ר' ישמעאל הידועים (ברכות ג, ע"א; ז, ע"א) על האל המבכה את חורבן ביתו והגליית בניו¹⁹ — דברים שהיו דברי כפירה אנתרופומורפיים גסים בעיני אבן חזם המונותיאיסט המחמיר (אבן חזם מצטט גם את ספר 'שיעור קומה' ומספר בסלידה על הכתרים שקושר סנדלפון לקב"ה). אך יש לזכור שגם אבן חזם מצידו יכול היה לשאוב חומר אנטי יהודי מספרות נוצרית בספרד שקדמה לו (אולי אף השתמש בתרגום נוצרי של התנ"ך)]. מכל מקום, אבן חזם היה יוצא דופן מהרבה בחינות בין הסופרים המוסלמים, שכתבו נגד הנצרות.²⁰

17 ראה גריפית'.

18 ראה ספרי ביקורת המקרא, עמ' 31.

19 ראה מרחביה, עמ' 103-102, 139-138, 152-149. עיין גם ליברמן, עמ' 27-29.

20 ביקורת המקרא, עמ' 123-122.

הספרות היהודית נגד הנצרות שחברה בעולם האסלאם מכילה גם מוטיבים נוספים, שלסקר אינו מזכירם, המצויים בספרות המוסלמית נגד הנצרות, כגון המוטיב (הקדם-אסלאמי) של ביקורת קשה על הנזירים והלגלוג עליהם. הקוראן אמנם מדבר גם בשבח הנזירים (סורה 5, 82), אך הספרות המוסלמית המאוחרת יותר יודעת לספר רק בגנותם — על תאוות הבצע שלהם, זוללנותם, רדיפתם אחר הרפתקאות מין ושאר הנאות העולם הזה.²¹ נושאים אחרים הם פולחן האיכונינים והניסים, או הדיון בהצלתם של הנביאים — בתוך כלל הבריות — מאש גיהנום על-ידי קורבנו של ישו ומותו על הצלב. הסופרים המוסלמים המאמינים רובם ככולם באל-טעותיותם של הנביאים דחו רעיון זה בשאט נפש כבר בסוף המאה התשיעית או ראשית המאה העשירית, וכך עשו גם היהודים בעקבותיהם.²²

אפילו מסקירה כוללנית כגון זאת שלעיל, נראה בכירור, שלפחות חלק מן הטענות ומקווי האופי המיוחדים לפולמוס היהודי נגד הנצרות במזרח המוסלמי מקורם בסביבה המוסלמית ובספרות הפולמוס המוסלמית הקדומה והעשירה נגד הנצרות. בשל הקירבה התיאולוגית-הלכתית ביניהם, השתמשו היהודים, החל במחבר 'מג'אדלת אל-אסקף' ואילך, בטענות המוסלמיות נגד הנצרות ללא הסתייגות.²³ הללו עברו לאחר מכן — לפי עדותו של לסקר — גם ליהדות אירופה הנוצרית.

- 21 ראה מאמרי העומד להופיע ב-HTR 'על כמה צדדים נשכחים בפולמוס המוסלמי נגד הנצרות' והשווה ספר הברית, עמ' 28.
- 22 ראה סורדל, עמ' 28 והתוספת לספר הברית, עמ' 62.
- 23 על כך שהיהודים למדו מהמוסלמים על הנצרות עמד כבר ה"א וולפסון עמ' 75. על הערות פולמוס אנטי-נוצריות בשולי תעתיק הקוראן לאותיות עבריות ראה במאמרי 'על יחס היהודים לקוראן'.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבן אללית' רסאלת אבו אלרביע מחמד בן אללית' אלתי כתבה אלא קוסטנטין מלכ אלרום' בתוך: ג'מהרת רסאאל אלערב, מהדורת אחמד זכי צפות, כרך ג', מספר 166, עמ' 252.
- אבן קיים אבן קיים אלג'וזיה, הדאית אלחיארא פי אלרד עלא אליהוד ואלנצארא, מהדורת סיף אלדין אלכאתב, ביירות 1980.
- אדנג C. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Nijmegen 1993.
- אלמקמץ S. Stroumsa, *Dawūd ibn Marwān Al-Muqammises' Twenty Chapters (Ishrūn Maqāla)*, Leiden, 1989.
- בואממה A. Bouamama, *La Littérature polémique musulmane contre le christianisme depuis ses origines jusqu'au XVIIIe siècle*, Alger 1988.
- גריפית' S.H. Griffith, 'Jews and Muslims in Christian Syriac and Arabic Texts of the 9th Century', *Jewish History* III (1988), pp. 65-93.

- יחיא אלמתטבב
ליברמן
לסקר, ביקורת
לסקר, פעמים
לצרוס-יפה,
ביקורת המקרא
לצרוס-יפה,
קוראן
מג'אדלה, מג'אדלת
אלאסקף
מדלונג
מרחביה
סורדל
ספר הברית
עלי בן רבן אלטכרי
פינס, חומרים
פינס,
יהודים-נוצרים
פרינדר
קראוס
תומס
- אלנציחה אלאימאניה פי פציחת אלמלה אלנצראניה', קהיר, 1986.
ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים, תרצ"ט.
D.J. Lasker, 'The Jewish Critique of Christianity under Islam in the Middle Ages', *PAAJR* 57, 1991, pp. 121-153.
ד"ר לסקר, 'הפולמוס היהודי-נוצרי ומקורותיו בארצות האסלאם', פעמים 57 (תשנ"ה), עמ' 4-16.
H. Lazarus-Yafeh, *Intertwined Worlds, Medieval Islam and Bible Criticism*, Princeton, 1992.
ח' לצרוס-יפה, 'על יחס היהודים לקוראן', ספונות ה (כ) (תשנ"א), עמ' 37-47.
D.J. Lasker and S. Stroumsa (eds.), *A Priest's Refutation of Christianity, Qissat Mujadalat al-Usquf and Sefer Nestor Hakomer* (בדפוס).
W. Madelung, *Der Imam Al-Qasim ibn Ibrahīm*, Berlin, 1965.
התלמוד בראי הנצרות (500-1248), ירושלים, 1970.
D. Sourdel, 'Un Pamphlet musulmame anonyme d'epoque 'Abbaside contre les chétiens', *REI* 34 (1966), pp. 1-33.
יוסף קמחי, ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, ספרית דורות, מוסד ביאליק, ירושלים, 1974.
Ar-Radd 'Alā-N-Naṣārā de 'Alī at-Ṭabarī ed. I.A. Khalifé et W. Kutsch, *Melanges de l'Université St. Joseph XXXVI*, 1959.
S. Pines, 'Judaean-Christian Materials in an Arabic Jewish Treatise', *PAAJR*, XXXV (1967), pp. 187-217.
ש' פינס, 'יהודים-נוצרים במאות הראשונות של הנצרות על-פי מקור חדש' דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים (תשכ"ט), עמ' 170-223.
G. Parrinder, *Jesus in the Qur'an*, London, 1965.
P. Krauss, *Das Leben Jesu*, Berlin, 1902.
D. Thomas, *Anti-Christian Polemic in Early Islam*, Cambridge 1992.